

СПЕЦИФІЧНА ПРИСЛІВНИКОВА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ ПІДЛЯСЬКИХ ГОВІРОК

Юрій Громик

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Україна)

Резюме. Стаття присвячена аналізу специфічної прислівникової лексики, що зафіксована в українських говірках Північного Подляшшя. Прокоментовано виявлені в межах цієї тематичної групи виразні слов'янські архаїзми. Виділено помітну групу запозичень із польської мови. З'ясовано, що ареал багатьох підляських прислівників продовжується в інших західнополіських говірках, а деякі лексеми мають паралелі в відносно віддалених українських діалектах. Визначено підляські локалізми.

Ключові слова: північноукраїнське наріччя, західнополіський говір, підляські говірки, волинсько-поліські говірки, прислівник, лексичне значення, лексичне запозичення, архаїзм, ареал

Північне Подляшшя, західна окраїна північноукраїнського наріччя, привертає увагу діалектологів виразно архаїчним та типово прикордонним характером місцевих говірок, які, окрім того, існують в умовах ізоляваності від решти українського мовного простору. У зв'язку з цим актуальне дослідження місцевої прислівникової лексики, тим паче, що прислівники українських діалектів – «це структурно строкаті утворення переважно пізнішого часу», «процес активного поповнення класу прислівників триває досі»¹.

Матеріал для дослідження було зібрано 2002 року в населених пунктах повіту Гайнівка Підляського воєводства Республіки Польща (гміна Дубичі-Церковні: сс. Вітово, Грабовець, Дубичі-Церковні, Єльонка, Старий Корнин, Тофіловці, Чехи-Орлянські; гміна Гайнівка: с. Мохнате).

Важливий чинник, який зумовив сучасний стан українських підляських говірок, у тому числі специфіку місцевої адвербіальної лексики, – це вплив польської мови. У зв'язку з цим у мовленні підляшуків зафіксовано чимало прислівників-полонізмів. Наприклад, зі значенням «сьогодні» засвідчено *ʒ'ic'*, *ʒ'ic'a*, *ʒ'ic'aij*, *ʒ'ic'aka*, *ʒ'ic'akaj*, що внаслідок адаптації до фонетичної системи українських говірок вживані також у варіантах *ɔ'ic'*, *ɔ'ic'a*, *ɔ'ic'aij*, *ɔ'ic'aka*, *ɔ'ic'akaj*. У цьому ж ареалі простежено похідний дериват зі значенням часової лімітативності: *ɔoʒ'ic'*, *ɔoɔ'ic'*,

¹ Ю.В. Громик, *Заперечні та неозначені прислівники в західнополіських і суміжних говірках*, в: *Літопис Волині*, Луцьк 2010, № 8, с. 163.

до'з'іс'а, до'д'іс'а, до'з'іс'ай, до'д'іс'ай «досі, до цього часу». У складі прислівникової лексики підляських говірок як полонізми можна кваліфікувати також деривати ¹пуз'н'ей «пізніше», «потім»; ¹тутай, ¹тутакай «тут»; ¹в'чорай, ¹в'чорий, ¹в'чоракай «учора»; ¹барзо, ¹барзо «дуже», «часто»; ¹забарзо, ¹забарзо «надмірно», «зачасто»; ¹найбар'зіей «найчастіше»; ¹байбарзо, ¹байбарзе, ¹байбарзи, ¹байбарзи «байдуже»; ¹дужо, ¹шмат «багато, у великій кількості»; ¹задужо «забагато»; ¹в'енций, ¹в'енц «більше»; ¹преч «всюди», «геть»; ¹докладн'е, ¹рихтик «достеменно»; ¹змал'ен'кос'ці «змалку»; ¹к'епс'ко «погано»; ¹немал' «майже»; ¹накриж, ¹навскриж, ¹крижом «навхрест»; ¹с'пенду, ¹спо'пенду, ¹попенд'ліво, ¹п'еруном «дуже швидко, миттю», «поспішно, не обміркувавши»; ¹дос'ловн'е «буквально»; ¹тан'о «дешево»; ¹с'лічно, ¹с'в'етно «дуже красиво»; ¹украдком, ¹украдком «крадькома»; ¹л'єти, ¹л'єп'і, ¹л'єне «краще»; ¹латво «легко»; ¹наподо'ренжи «на видному місці, під рукою»; ¹набарана, ¹набарани «на плечі»; ¹одв'ротн'е «навпаки»; ¹назм'року «коли смеркає»; ¹тишкля'дово, ¹на'шиклад «наприклад»; ¹натих'м'аст «натомість»; ¹тиш'важн'е «переважно, в основному»; ¹спов'ротем «повертаючись, повернувшись назад»; ¹за'жиц'а «поки живий»; ¹без'шєрви, ¹цон'ле «постійно, безперестанку»; ¹іначей «інакше»; ¹нап'єхоту, ¹нап'єхото «пішки»; ¹п'іоново «стрімко, вертикально»; ¹п'ласко, ¹нап'ласк, ¹п'ласком «не стрімко, а похило»; ¹з'імно «холодно»; ¹нап'равду, ¹прав'з'іве «справді»; ¹шибко, ¹ш'вурно, ¹ш'вуорно «швидко»; ¹ц'вано «пишаючись собою»; ¹мондро, ¹хоно'рово «зарозуміло»; ¹в'і'дочно «видно», «очевидно»; ¹в'ц'ал'є, ¹ц'алк'єм «цілком; загалом»; ¹грубо «товсто»; ¹набак'єр «набакир»; ¹с'єнди-тєнди «сюди-туди»; ¹упарто «вперто»; ¹м'руком «мовчки»; ¹з'ненац'ка, ¹знє'нац'ка, ¹з'нєниц'ка, ¹з'ненац'ку, ¹знє'нац'ку «несподівано», пор. також прислівник ¹ко'з'олка «перекидаючись через голову», який, без сумніву, пов'язаний із польським дієсловом *koziółkować* «перекидатися», тощо. Функцію показника неозначеності у структурі прислівників виконує частка *лада-*, що за значенням тотожна українській *буд'-і* є продовженням польської *lada-*: ¹л'адакол'і, ¹л'ададе, ¹л'адакуди, ¹л'адакуда, ¹л'адаїак «будь-як», «погано, неякісно», ¹л'адакудейу «будь-якою дорогою», ¹л'адаскуол' «з будь-якого місця». Засвідчено й неозначені прислівники з часткою *бил'є-* – запозиченням польської *byle-*: ¹бил'єде, ¹бил'єкол'і, ¹бил'єкуди, ¹бил'єкуда, ¹бил'єїак «будь-як», «погано, неякісно», ¹бил'єскуол' «з будь-якого місця», ¹бил'єкудейу «будь-якою дорогою», пор. також ¹л'ададен', ¹бил'єден' «якогось найближчого дня», «будь-якого дня». Частина з наведених полонізмів має прями паралелі в інших західнополіських говірках, зокрема надбужьких (*з'іс'*, *до'з'іс'*, *тутай*, *барзо*, *дужо*, *шмат*, *в'енций*, *змал'ен'кос'ці*, *тан'о*, *л'єп'і*, *з'імно*, *ц'алк'єм*), окремі з них (*байбарзо*, *рихтик*, *к'єпс'ко*, *немал'*, *накриж*,

с¹пенду, попенд¹л'іво, п'е¹руном, набарана, цонгле, нап¹равду, ш¹вурно, мондро, хоно¹рово, набак¹ер, з¹ненац'ка, і¹начей) – і в інших говіркових групах Волинського Полісся, часом навіть у говірках його східної окраїни. Принагідно зауважимо, що ареали цих утворень часто продовжуються в південно-західних українських діалектах, але в середньо- та східно-поліському говорах такі лексеми практично відсутні.

Місцеву прислівникову лексику характеризує також наявність виразних слов'янських архаїзмів, частині з яких уже було присвячено окреме наше дослідження². Скажімо, підляські говірки виразно протиставляються решті всього північноукраїнського ареалу за ознакою збереження прислівника лони «торік, минулого року», що продовжує псл. *olni < *olnei «іншим разом», «у минулому році» < і.-с. *olnos³, а також похідного позалони, рідко – позалони «позаминулого року, два роки тому». Говірки Північного Підляштя – єдиний у межах північноукраїнського наріччя ареал збереження континуантів псл. *nupě «сьогодні» < і.-с. *nī-, *nīn-⁴: нини «сьогодні, у цей день», ниника «т. с.» У межах поліського наріччя лише в підляських, а також у суміжних берестейських говірках збережено прислівник в¹перуч, у¹перуч «давніше, колись», «спочатку», що сягає псл. *perdje «раніше» – адвербіалізованої форми називного-знахідного відмінка однини середнього роду вищого ступеня порівняння прикметника м'якої основи *perdb⁵, а також похідний найу¹перуч «найдавніше», «найперше». Підляські говірки, на противагу іншим поліським, зберегли давню структуру прислівника нос¹л'ед' «потім, опісля», що продовжує псл. *poslědě – адвербіалізовану прийменникову форму місцевого відмінка однини іменника *slědb⁶. В інших північноукраїнських говірках невідомий і прислівник n¹раве, n¹рав'e «майже», пов'язаний із псл. *pravě – застиглою формою місцевого відмінка прикметника *pravь «правий»⁷; можливо, в підляських говірках він підтримуваний впливом польської мови, пор. пол. *prawie* «майже».

Часом підляські говірки являють собою лише західну окраїну загального північноукраїнського ареалу деяких архаїзмів. Скажімо, прислівник тог¹ди «тоді, в той час», що продовжує псл. *tъgъdy⁸, активно фіксовано в більшості говірок Західного Полісся, а також у середньо- та східнополіському діалектах. Структурно до архаїзмів належить і спорадично фіксований на Північному Підляшті прислівник ког¹да «коли», континуант псл.

² Ю. Громик, *Деякі архаїчні структури темпоральних прислівників в українських підляських говірках*, в: *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, т. 48, Łódź 2003, s. 39–49.

³ *Етимологічний словник української мови*, т. 3, Київ 1989, с. 285–286.

⁴ *Етимологічний словник української мови*, т. 4, Київ 2004, с. 89.

⁵ *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978, с. 345.

⁶ Там же, с. 348.

⁷ *Етимологічний словник української мови*, т. 4, Київ 2004, с. 551.

⁸ *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978, с. 344.

**kъgъda* «коли»⁹, та похідний *ког'дас'* «колись, давніше», які так само спорадично засвідчені в говірках Середнього та Східного Полісся, але, скоріше за все, відображають вплив російської (у випадку Північного Підляшшя також церковнослов'янської) мови. Прислівник *митус'* «кінцями (верхівками, ногами) в різні боки (лежати)», що продовжує псл. **mitosъ* «взаємно»¹⁰, та варіанти і похідні на зразок *м'итус'*, *в'митус'*, *в'митус*, *митусом* мають паралелі в інших поліських говірках. Натомість ареал прислівника *ниди* «ніколи» < псл. **nikъdy*¹¹ у межах північно-українського наріччя обмежений лише західнополіським діалектом.

Структура частини підляських прислівників засвідчує архаїчні основи, корені. Скажімо, в цьому аспекті цікавий дериват *жудко*, відомий у підляському ареалі зі значеннями «погано», «бридко», «страшно»; споріднені російські лексеми з коренем *жуд-* «жах, біда» пов'язували з і.-с. **g'heid-*, відносили до діалектизмів праслов'янського словника або до балтизмів¹². Рефлекс праслов'янського кореня **žeg-*¹³ представлено у структурі підляського деривата *жежко*, *жешико* «гаряче, спекотно». Прислівник *стромо* «прямовисно, вертикально» продовжує псл. **strom-* «крутий»¹⁴, *плитко* «мілко, неглибоко» – псл. **plytk-*¹⁵ та ін. Збережений у підляських говірках дериват *м'нуго*, *м'нуого* «багато», добре відомий (щоправда, з різними рефлексами **o:* *м'н'іго*, *м'ниго*, *м'нуго* і под.) у межах практичного всього західнополіського ареалу, сягає псл. **тъног-*¹⁶.

У підляських говірках добре збережено деривати із префіксами *c-* (*ic-*, *z-*), *од-*, *по-*, *до-*, дериваційною базою для яких слугували давні прислівники міри часу **коль*, **толь*, **сель*¹⁷. Первісно такі структури мали винятково часові значення – просторова семантика для них вторинна¹⁸. Нині ж у підляських говірках деривати із префіксом *c-* (*ic-*, *зу-*) реалізують значення вихідного пункту руху, пор.: *скуол'*, *скул'*, *іс'куол'*, *іс'кул'* «звідки, з якого місця», *стуол'*, *стул'*, *іс'туол'*, *іс'тул'* «звідти, з того місця», *с':уол'*, *с':ул'*, *с'ц'уол'*, *с'ц'ул'*, *іс':уол'*, *іс':ул'*, *іс'ц'уол'*, *іс'ц'ул'* «звідси, з цього місця», *стам'туол'*, *стам'тул'*, *с'тамтол'*, *с'тамтул'* «аж звідти, з місця більш віддаленого», *с':іетул'* «звідси», пор. також *зус'уол'*, *зус'ул'*

⁹ Там же, с. 344.

¹⁰ *Етимологічний словник української мови*, т. 3, Київ 1989, с. 468.

¹¹ *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978, с. 345.

¹² *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, Мінск 1985, с. 240–241.

¹³ Там же, с. 269.

¹⁴ *Етимологічний словник української мови*, т. 5, Київ 2006, с. 437–438.

¹⁵ *Етимологічний словник української мови*, т. 4, Київ 2004, с. 447.

¹⁶ *Етимологічний словник української мови*, т. 3, Київ 1989, с. 490.

¹⁷ Ю.В. Громик, *Просторові та часові прислівники з основами *коль, *толь, *сель в українських підляських говірках*, в: „Діалектологічні студії”, вип. 3, Львів 2003, с. 142–148.

¹⁸ *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978, с. 345.

«звідусіль». Прислівники із префіксом *од-* натомість зберігають давнє часове значення – вказують на початковий часовий момент, пор.: *од'к¹уол'*, *од'кул'* «відколи, з якого часу, з якої пори», *од'туол'*, *од'тул'* «відтоді, з того часу, з тієї пори», *од'с'уол'*, *од'с'ул'* «відтепер, із цього часу, з цієї пори», *одтам'туол'*, *одтам'тул'*, *одтамтол'*, *одтамтул'* «аж із того часу, ще з тієї пори». Деривати ж із префіксами *по-* та *до-*, крім закономірної для них семантики часової лімітативності, виражають також указівку на кінцевий пункт руху, пор.: *по'к¹уол'*, *по'кул'* і *до'к¹уол'*, *до'кул'* «доки, до якого часу» та «до якого місця», *по'туол'*, *по'тул'* і *до'туол'*, *до'тул'* «доти, до того часу» та «до того місця», *по'с'уол'*, *по'с'ул'* і *до'с'уол'*, *до'с'ул'* «досі, до цього часу» та «до цього місця»; вказівку на більшу віддаленість кінцевого часового моменту чи кінцевого пункту руху реалізують структури *дотам'туол'*, *дотам'тул'*, *дотамтол'*, *дотамтул'* та *потам'туол'*, *потам'тул'*, *потамтол'*, *потамтул'*. До континуантів давніх прислівників міри часу **коль*, **толь*, **сель* належать і простежені в говірці с. Тофіловці деривати зі значенням шляху руху: *'кул'у* «якою дорогою», *'тул'у* «тією дорогою», *'ол'у* та *'ул'у* «цією дорогою».

Збереження слов'янських архаїзмів пов'язане з тим, що підляські говірки розвивалися в умовах суттєвої ізоляваності від решти українського мовного простору.

Більшість же підляських прислівників – утворення відносно пізнішого часу. До багатьох із них існують відповідники в різних говіркових групах Волинського Полісся, що підтверджує належність підляського ареалу до західнополіського діалекту. В основному ці деривати мають прозору мотивацію: *наг'ном* «просто з посудини, без склянки і т. ін. (пити)», *'бочечк'і*, *клубка* «перекочуючись із боку на бік (лежачи рухатися)», *нав'ідоци* «на видному місці, під рукою», *'туда* «тут», *'оде*, *оде'о* «ось тут», *'онде* «он там», *'ракушки*, *'ракушка* «рачки», *золо'вато* «холодно і волого», *му'сово* «обов'язково», *навил'ут* «наскрізь», *гет* «геть», *'гетам*, *там'генде* «он там», *труш'ком*, *т'рухта* «риссю», *зу'с'цем*, *зу'с'іем* «зовсім», *на'пал'чик'і*, *на'пал'чиках* «навшпиньки», *навпрошч'к'і*, *напрошч'к'і* «навпростець», *навстр'іечу* «назустріч», *т'роха*, *т'роху*, *к'роху*, *к'рох'і* «трохи», *на вс'у с'тежу* «навстіж», *о'собно*, *ок'ром'і* «окремо», *копно* «незручно, коли ноги грузнуть у снігу (йти)», *посл'а*, *посл'е* «потім», *спред'вієку* «споконвіку», *нев'хуот'*, *нев'хуод'* «нехотячи», *наперед'рагу*, *наперед'раку* «наперекір», *навгади* «навмання», *з'дорово* «прохолодно», *з ох'вотойу* «залюбки, охоче», *з'уорно* «зоряно», *вс'тидно* «соромно», *ш'чено*, *топ'ієр* «щойно», *наночл'іє* «на ніч (пасти коней)», *ззд'рон:о*, *ззд'роно* «зздрісно», *л'уогма* «лежачи; горизонтально», *л'едво* «ледве»,

¹зараски «зараз», у¹в¹у¹сен' «восени», на¹почипку «навпочіпки», набо¹с'ака, на¹босо «на босоніж», нашар¹мак, нашар¹мах «абияк, неякісно», комел¹га «вниз головою» тощо. Часом співвідносні прислівники у підляських і волинсько-поліських говірках різняться морфологічно, пор. підляське натоїе¹самоїе, натоїе¹саме «несподівано», волинсько-поліські натош¹тойе, нато¹тойе, нато¹те, натож¹доїе, натож¹де «т. с.» і под.

Деякі прислівники, відомі в підляських говірках, утворюють невеликі острівні ареали в інших, відносно віддалених, частинах поліського лінгвального простору. Скажімо, лексема ¹качечк'і «навпочіпки» (буквально «як качечка») має відповідники на зразок ¹качечк'і, в¹качечк'і, на¹качечк'і, в¹качечку «т. с.» у говірках центральної та південної частин західно-полісько-середньополіського пограниччя.

Ареал окремих підляських прислівників, які не мають відповідників в решті північноукраїнських говірок, має острівні продовження в діалектах інших українських наріч. Наприклад, зі значеннями «на плечі (взяти дитину)», «на плечах (нести дитину)» в підляському ареалі зафіксовано прислівники *тра*, *ґрама*, *наґрама*, *наґрам*. Паралелі нами фіксовано в західноволинських говірках південніше Луцька: *нак'рам*, *нак'рама*, *накра'мада*, а П. Ю. Гриценко вирази типу *взяти на крами* (*на краму*), *на краманادا* і под. засвідчив у південнобесарабських говірках¹⁹, пояснивши субстантиви *крама*, *крами*, *краманادا* як результати злиття прийменника *к* з іменником *рама* (*рами*, *рамена*) «плечі».

У цьому плані цікава й лексема ¹байк'і, яка в підляських говірках вживана як прислівник зі значеннями «добре», пор.: ¹байк'і мн'їе там було / ¹барзо ¹добре (с. Чехи-Орлянські), ¹байк'і / што йа не спала / то пошла (с. Мохнате), «все одно, однаково, байдуже, неважливо»: во¹ни кри¹чат / а мн'їе ¹байк'і (с. Дубичі-Церковні); не бе¹дуй / же не да¹си ра¹ди // ¹байк'і / да¹си ра¹ди (с. Грабовець), а також у значенні прикметника «гарний», проте в цій позиції не узгоджується з іменниками в роді, числі та відмінку: пор.: ¹байкі ко¹н'а привел'і (с. Грабовець), ¹байк'і со¹рочку пришико¹вала (с. Дубичі-Церковні). З усіх українських діалектів структура ¹байки в ролі і прислівника, і не узгоджуваного з іменниками прикметника фіксована лише в бойківських говірках²⁰. Очевидно, це адвербіалізована форма родового відмінка однини іменника ¹байка, як і зафіксована у східно-поліських говірках лексема *небе¹ди* «непогано, добре», «непоганий, добрий»²¹, пов'язана з іменником *біда*, пор. такого ж походження прислівник *би¹ди* «ні за що, ні за яких обставин», засвідчений нами в середньополіській говірці с. Липне на крайньому сході Волинської області.

¹⁹ П.Ю. Гриценко, *Моделювання системи діалектної лексики*, Київ 1984, с. 128.

²⁰ М.Й. Онішкевич, *Словник бойківських говірок*, ч. 1, Київ 1984, с. 40–41.

²¹ П.С. Лисенко, *Словник поліських говорів*, Київ 1974, с. 135.

У доступних нам джерелах відсутні відповідники з інших українських говорів до підляських прислівників *наодло'к'і*, *наодл'ік'і*, *наодво'рот* «навпаки», *наот'п'ердол'* «як-небудь, аби з рук», *през'голов*, *через'голов* «через голову (перекинутися і под.)», *на'голов* «униз головою (впасти і под.)», *от'пупенка* «змалку», «споконвіку», *назна'рук* «спеціально, маючи такий намір», *сп'равно* у значенні «гарно» тощо. Не маємо відомостей про вживання в інших українських діалектах прислівників із прикметниковим демінутивним суфіксом *-утк-* у структурі на зразок *дав'н'утко* «давненько», *ра'н'утко* «раненько», *справ'н'утко* «гарненько», *ма'л'утко* «зовсім мало», *пома'л'утку* «помаленьку» тощо.

Отже, прислівникову лексику підляських говірок характеризують помітна кількість виразних слов'янських архаїзмів і полонізмів, наявність паралелей з іншими західнополіськими говірками, часом відносно віддаленими українськими діалектами, а також деяка кількість локалізмів.

ЛІТЕРАТУРА

- Гриценко П.Ю., *Моделювання системи діалектної лексики*, Київ 1984.
- Громик Ю.В., *Просторові та часові прислівники з основами *коль, *толь, *сель в українських підляських говірках*, в: „Діалектологічні студії”, вип. 3, Львів 2003, с. 142–148.
- Громик Ю.В., *Заперечні та неозначені прислівники в західнополіських і суміжних говірках*, в: *Літопис Волині*, № 8, Луцьк 2010, с. 163–173.
- Громик Ю., *Деякі архаїчні структури темпоральних прислівників в українських підляських говірках*, в: *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, т. 48, Łódź 2003, s. 39–49.
- Етимологічний словник української мови*, т. 3, Київ 1989; т. 4, Київ 2004; т. 5, Київ 2006.
- Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978.
- Лисенко П.С., *Словник поліських говорів*, Київ 1974.
- Онишкевич М.Й., *Словник бойківських говірок*, ч. 1, Київ 1984.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, Мінск 1985.

THE SPECIFIC ADVERBIAL VOCABULARY OF UKRAINIAN PODLASIA DIALECTS

Summary. This article deals with an analysis of the specific adverbial vocabulary which can be detected in Ukrainian dialects of North Podlasia. A commentary has been provided regarding distinctive Slavic archaisms which have been identified within this thematic group, and it is demonstrated that a significant number of Podlasian adverbs are also found in other West Polish dialects. Some lexical items have parallels in relatively remote Ukrainian dialects. Podlachian localisms are defined.

Key words: North Ukrainian dialect, West Polishian dialects, Podlasian dialects, Volyn-Polishian dialects, adverb, lexical meaning, lexical borrowing, archaism, area